

7. Smirnova E.O. Mezhlchnostnye otnosheniya doshkol'nikov: Diagnostika, problemy, korrekciya [Tekst] / E.O. Smirnova, V.M. Holmogorova. – М.: Vldos, 2003. – 160 s.

Резюме. Висвітлюються питання відхилень у стосунках дітей дошкільного віку. На основі аналізу диспозиційних основ труднощів у взаємодії виокремлюються три групи дітей з різним типом стосунків з однолітками: діти схильні до агресивних проявів; пасивні діти, прагнення яких до контактів депривується обмеженістю ігрового та комунікативного досвіду; діти, які віддають перевагу усамітненими іграм у зв'язку із недостатнім рівнем сформованості комунікативної потреби. Обговорюються основні принципи організації корекційної роботи, описуються шляхи подолання проблем у реалізації індивідуальних програм побудови стосунків з однолітками.

Ключові слова: стосунки, відносини, труднощі у спілкуванні, агресивна поведінка, комунікативна потреба, психологічна корекція.

Summary. Questions of variance in the relationship of preschool age children have been described. Three groups of children with different types of variances in relationships are determined on the basis of analysis of the foundations of disposition difficulties while cooperation: children predisposed to aggressive manifestations; passive and lacking initiative children, whose commitment to contacts is decreased by the limited gaming and communication experience; children who prefer isolated games due to the insufficient level of formation of communicative needs. Deviations in the interaction with age mates can be seen in the behaviour of almost every third child of the preschool age. A decline can be seen during the age period, but the problem is not completely corrected only by means of the pedagogical influence. The relevance of psychological correction is discussed, the basic principles of developmental and correctional services are described and ways for overcoming problems while implementation of individual programs for building relationships with age mates have been specified. It has been noted that each type of variance in the relationship has a different nature, and therefore has different ways of correction. Developmental and correctional work for children of the first group is directed to development of self-regulation operations and control, familiarization with the methods of conflict-free behaviour, the awakening of empathy for age mates, formation of principles of prosocial interaction. Work for correction of self-esteem, self-confidence building and development of gaming activity skills are implemented in case of passive & lacking initiative children's behaviour with age mates. For children who have a tendency to avoidance and privacy, program of correction influences is aimed for awakening of their interest to age mates, separating the attractiveness of joint actions and development of desire to present their skills for them.

Key words: relationship, attitude, communication difficulties, aggressive behaviour, communication need, psychological correction.

УДК 159.923-055.2

С.А. БЕЗУШКО

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ УЯВЛЕНЬ ПРО САМОРЕАЛІЗАЦІЮ СУЧАСНОЇ МОЛОДОЇ ЖІНКИ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Дослідження присвячене аналізу уявлень про жіночу самореалізацію та її окремі складові. У статті здійснено теоретичний аналіз феномену гендерної ідентичності, самореалізації. Виокремлено існуючі в суспільстві гендерні стереотипи та їх роль у житті і вихованні. Значна увага приділяється аналізу жінок, які наважилася робити власну кар'єру. Дослідили особливості самореалізації сучасної жінки

Ключові слова: гендер, гендерні стереотипи, гендерна ідентичність, самореалізація, самоактуалізація.

Постановка проблеми. Проблема самореалізації особистості має безліч аспектів дослідження як в теоретичному, так і практичному планах. Уявлення ж про жіночу самореалізацію в масовій свідомості опосередковані великою кількістю упереджень, основним з яких залишається вплив патріархальних стереотипів про жіночу природу і призначення. Це легко пояснити: стереотипи про неповноцінність, гріховність жінки формувалися і насаджувалися сторіччями, починаючи від Македонського собору (595 р.), на якому обговорювалося питання, чи є жінка людиною, і закінчуючи ідеологією “трьох К”: “Kinder, Kuche, Kirche” (діти, кухня, церква) [7, с. 225-301].

Мета статі полягає в аналізі типових уявлень про жіночу самореалізацію взагалі і про її окремі складові.

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. Самореалізація – це не тільки процес вдосконалення особистості і пізнання себе. Також це і результат постійного зростання і роботи з внутрішнім потенціалом. Про людей, які змогли реалізувати свої внутрішні ресурси, зазвичай говорять, що вони відбулися в житті. Однак щоб це сталося, жінка зобов'язана постійно розвиватися. Психологічні проблеми самореалізації особистості полягають у невідповідності між енергетичним і інтелектуальним потенціалом людини і ступенем його актуалізації. Іншими словами, в силу різних життєвих обставин справжній потенціал особистості може не збігатися з кінцевим результатом її діяльності. Це часто призводить до відчуття незадоволеності власним життям. Незважаючи на це потреба в самореалізації зберігається у кожній особистості і цей феномен вже довгий час вивчається провідними психологами світу [4, с. 65-73].

У своїх дослідженнях С.Л. Рубінштейн прийшов до висновку, що основним механізмом формування особистості є мотиви. Вони проявляються в думках і вчинках людини. Якщо, наприклад, людина бере на себе відповідальність, сміливість у прийнятті рішень і працює зі своїми страхами, то згодом ці вчинки укореняться в його свідомості у вигляді певних рис характеру. В результаті все нові властивості будуть пов'язані в єдину систему, за допомогою якої людина зможе, або навпаки виявиться не в змозі розкрити себе.

К. Роджерс виділяв два типи особистості:

- повноцінно функціонуюча;
- непристосована.

Однак інший його колега С. Мадді порівняв кілька теорій особистості і взяв за основу в своїх дослідженнях такі характеристики повноцінної людини:

- творчість – без нього неможлива життєва реалізація особистості;
- принцип «тут і тепер» – включає в себе рухливість особистості, її високу адаптивність і спонтанність у прийнятті рішень;
- свобода дій у всіх життєвих ситуаціях – відчуття контролю над своїм життям.

Самореалізація – це процес, який триває протягом усього життя людини. Вона стає можливою тільки тоді, коли сама особистість усвідомлює свої здібності, інтереси і потреби. Іншими словами все життя людини будується на ланцюжку дій, спрямованих на самореалізацію і досягнення життєвих цілей. Щоб відбутися в житті важливо докласти зусилля, які складаються з певних стратегій. Виконання цих стратегій та є головною умовою самореалізації особистості [7, с. 66-82].

Зі зміною віку людини, змінюються його потреби, а значить, мети і життєві стратегії теж видозмінюються. Наприклад, в юності людина починає визначатися у виборі професійної діяльності, а багато на перших порах починають вирішувати і питання особистого життя. Коли перший ступінь самореалізації досягнута і людина обзавівся сім'єю і професією, починається корекція і видозміну стратегій. Коли йде потреба в здобутті посади, починається адаптація до цієї посади, оточенню і т.п. Що стосується сім'ї, то і там відбувається щось подібне. Стратегії вибираються особистістю з урахуванням віку, характеру і потреб. Хоча нерідко трапляється, коли спрацьовує принцип «тут і зараз», коли у людини немає часу на роздуми. Гендер – це соціально-біологічна характеристика, за допомогою якої люди дають визначення поняттям «чоловік» і «жінка». Через те, що стать є біологічною категорією, практичні психологи часто посилаються на біологічно обумовлені гендерні відмінності, як на «статеві відмінності». Статеві відмінності охоплюють дуже широке коло рис і відносин, серед яких визначено, скажімо, транскультурні чи навіть міжвидові філогенетичні константи, такі як, наприклад, більша агресивність чоловіків. Дослідники гендерних особливостей керуються ліберально-феміністською інтерпретацією статево-рольового підходу, підкреслюючи не лише відмінності, а й взаємодоповнюваність і рівність ролей чоловіка та жінки [6, с. 32-55]. В іншому аспекті гендерні відносини розглядаються як відносини влади і нерівності, в умовах яких патріархальне суспільство пригнічує й експлуатує жінку.

Намагання жінок досягти незалежності, розширити коло своїх інтересів і поле діяльності постійно наштовхувалися на традиційний скептицизм. Загальноприйнятою є думка, що такі прагнення можуть мати місце тільки у випадку економічної необхідності і що вони перекручують внутрішню сутність та природні схильності жінки.

Територія символічного простору кар'єрної самореалізації визначає життєві шанси індивіда, які можна розглядати як шанси на оволодіння частиною економічних і культурних благ, наданих суспільством. Розподіл цих благ до певної міри поляризований. Можна сказати, що і розбіжності «чоловічого» і «жіночого» у сфері кар'єрних домагань конструюються як нерівність можливостей.

У свідомості молодих людей формується багатомірний символічний простір, визначена система координат, у рамках якої відбувається їхнє позиціонування в зовнішньому світі і визначаються можливі напрямки руху в рамках цього сконструйованого простору. Подібна система координат складається під впливом великої кількості факторів, таких як освіта, вік, стать, ресурси родини, життєві орієнтації і наявність досвіду роботи зі спеціальності. Гендерний простір визначає кар'єрні домагання і стратегії їхньої реалізації.

Моделі трудової поведінки навіть на умоглядному рівні не існують у вигляді деяких цілісних, закінчених картин, а скоріше схожі на мозаїку. У свідомості більшості людей існують досить стійкі стереотипи "чоловічого" і «жіночого» на ринку праці з таких ключових моментів, як: чоловічі і жіночі стартові позиції при прийомі на роботу, можливості досягнення успіху, чоловіча і жіноча кар'єра і тощо. У всіх таких моментах є визначені уявлення про гендерну нерівність, якщо стать є критерієм, що диференціює можливості професійного зростання і просування соціальними сходами [6, с. 98-100].

Отже, конструювання гендерного простору відбувається через протиставлення. Так, уявлення про жіночі кар'єри формується, що називається, «від зворотного»: у порівнянні чи в протиставленні з чоловічими кар'єрами, або в порівнянні чи в протиставленні з особистим життям і родиною [1]. Подібні розбіжності конструюються й у відношенні розподілу емоційної / раціональної сфер діяльності. Діловою, «чоловічою» є саме раціональна сфера спілкування. Передбачається, що існує певний «чоловічий» простір, у якому чоловіки розуміють один одного і який непідвладний жіночому розумінню. Простір кар'єрних домагань, відповідно схвалюваному стилю поведінки, прийнятих правил описується як «чоловічий».

З психологічної точки зору кар'єрне зростання – це свідомо обраний і реалізований людиною шлях професійного чи посадового просування, результатом якого є досягнення визначеного бажаного статусу. Зразки

соціальних досягнень виступають деяким ідеальним аналогом того, до чого передбачається прийти в майбутньому. У той же час вони є своєрідним еталоном для порівняння і коректування поведінки. Сприйняття соціальних досягнень інших людей і «примірювання» їх на себе відбуваються у межах психологічного механізму інтеріоризації. На практиці таке «примірювання» включає й аналіз гендерного простору кар'єрного зростання. Саме цим на думку Л. Попової у значній мірі пояснюється небажання багатьох обдарованих жінок робити кар'єру, оскільки в цьому випадку їм довелося б діяти в просторі, що на рівні існуючих гендерних уявлень сприймається як традиційно чоловічий.

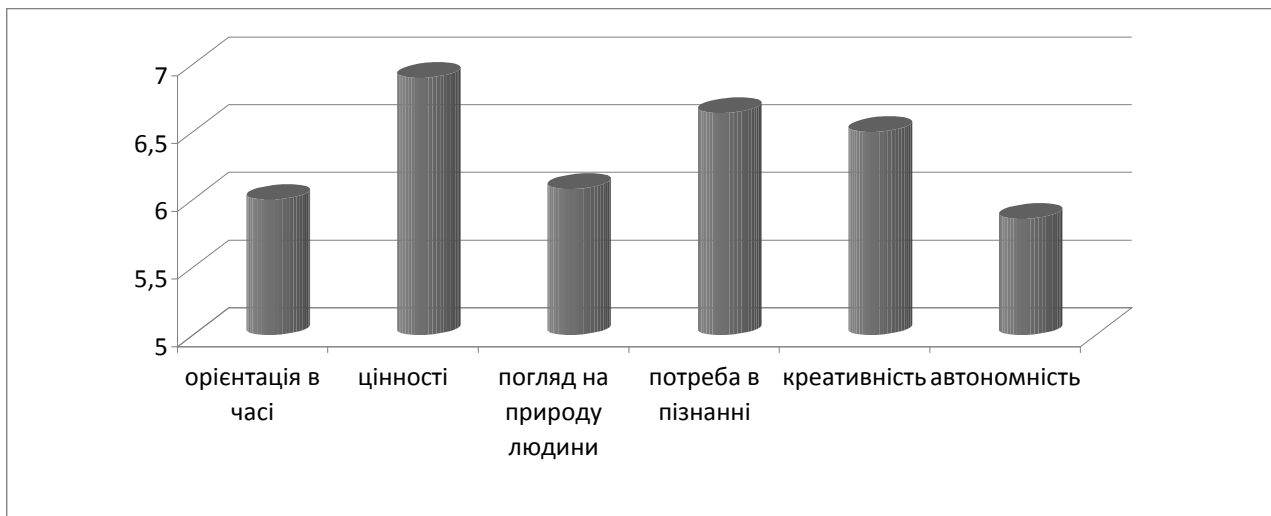
Стійкі штампи та усталені норми присутні в усіх сферах нашого життя. Гендерні стереотипи – це сформовані суспільством уявлення про ролі та місця жінки та чоловіка в соціумі. Їх можна назвати штампами про те, як має поводитися та чи інша людина, опираючись на свою стать [1].

Найпоширенішими в засобах масової інформації є усталені вживання словосполучень, на кшталт, «ідеальна жінка», «справжня мати», «берегиня дому». Найчастіше, про жінку говорять як про берегиню роду і домашнього затишку, а про чоловіка як про того, хто здобуває вогонь та забезпечує родину. І коли в статтях йдеться про щось, що не вписується в ці рамки, воно набуває відтінку виключення, неформальності, неправильності

Результати дослідження. У нашому дослідженні ми мали на меті дослідити особливості самореалізації сучасної жінки. Для досягнення поставленої мети нами було проведено емпіричне дослідження, яке носило психодіагностичний характер. Вибірку склали 50 жінок віком від 20 до 25 років. Результати дослідження особливостей самоактуалізації (методика САМОАЛ) показали, що найвищий показник у досліджуваних цінності. Це свідчить про те що вони поділяють цінності самоактуалізуючої особистості до числа яких відносять такі як: істина, добро, краса, цілісність, життєвість, унікальність, досконалість, справедливість, порядок, простота, легкість без зусиль, гра, самодостатність. Переважання цих цінностей вказує на прагнення до гармонії і здорових відносин з людьми, яке далеке від бажання маніпулювати людьми у своїх інтересах [5, с. 171-174].

На другому місці потреба в пізнанні, яка характерна для самоактуалізуючої особистості, завжди відкритої до нових вражень. Ця шкала описує здатність до побутового пізнання – безкорисливе прагнення до нового, інтерес до об'єктів, не пов'язаний прямо із задоволенням будь-яких потреб. Таке пізнання, вважає А. Маслоу, точніше і ефективніше, оскільки його процес не деформується бажаннями і потягами, людина при цьому не схильна судити, оцінювати і порівнювати. Вона просто бачить те, що є, і цінує це.

Креативність – неодмінний атрибут самоактуалізації, яку попросту можна назвати творчим ставленням до життя.

Рис. 1. Показники самоактуалізації особистості

Деяко нижчими є показники автономності і орієнтація в часі. Автономність, на думку більшості гуманістичних психологів, є головним критерієм психічного здоров'я особистості, її цілісності і повноти. Це поняття тяжіє до таких рис, як життєвість (aliveness) та самопідтримки (self-support) у Ф. Перлза, напрям зсередини (inner-directed) у Д. Рімена, зрілість (ripeness) у К. Роджерса. Самоактуалізуюча особистість автономна, незалежна і вільна, однак це не означає відчуження і самотності. У термінах Е. Фромма автономність – це позитивна «свобода для», що відрізняється від негативної «свободи від».

Шкала орієнтації в часі показує, наскільки людина живе сьогоденням, не відкладаючи своє життя «на потім» і не намагаючись знайти порятунк у минулому. Для наших досліджуваних характерний поміркований спосіб орієнтації у житті. Тобто, вони у достатній мірі розуміють екзистенціальну цінність життя «тут і тепер», до певної міри здатні насолоджуватися актуальним моментом. Однак, їм властиве і деяке заглиблення в минулі переживання.

Погляд на природу людини може бути позитивним (висока оцінка) або негативним (низька). Ця шкала описує віру в людей, в могутність людських можливостей. Високий показник може інтерпретуватися як стійка

основа для щирих і гармонійних міжособистісних відносин, природна симпатія і довіра до людей, чесність, неупередженість, доброзичливість, що є присутнім у наших респондентів.

За Must-тестом найбільш важливими виявилися наступні життєві цінності: найбільший бал-здоров'я, матеріальний успіх, прихильність і любов, що свідчить про те що досліджуваний хоче мати хороше здоров'я, якомога менше хворіти, займатись спортом і також не великий відсоток отримали автономність, як потреба робити те, що людина сама вважає важливим – незалежність від думки оточуючих; свобода (відкритість і демократія в суспільстві) і особистісний ріст. На наш погляд це пов'язано з тим, що в даному віці відбувається бурхливий ріст усвідомлення себе, відкриття власного «Я». Вони вимогливі до себе, прагнуть до саморозвитку себе як особистості і як професіонала [5, с. 64-69].

Цінність «матеріальний успіх» пов'язана з прагненням до матеріального благополуччя, щоб мати хороший зарібок, хороші умови для проживання. Особистісний ріст показує те, що особистість вимоглива до себе, прагне розвивати себе як особистість і професіонал.

Свобода, відкритість і демократія в суспільстві висловлювання, в яких міститься ставлення до духовного стану суспільства («Я не можу терпіти бездарність і бездуховність влади»), вказується на необхідність соціальної справедливості («Я не можу терпіти існуючого безпорядку»), виражаються вимоги до влади всіх рівнів. Такий результат свідчить про те, що для соціалізації в суспільстві респондентам потрібно тільки здоров'я, матеріальний успіх, прихильність і любов. Це може бути пов'язане з тим, що в наш час дуже велику увагу приділяють здоров'ю і матеріальному успіху. Таким чином результати методики показали специфічні особливості особистісних установок на здоровий спосіб життя у сучасних жінок, обумовлені як гендерним фактором так і віковим.

В цілому результати дослідження показали, що жінкам притаманні всі риси особистості, що потрібні для самореалізації. Але присутні і певні стереотипні риси, які в основному утворюються через стереотипи суспільства. В той час як рисами жіночої ідентичності, стереотипно, є хибні уявлення, які негативно впливають на самореалізацію, та й у самі жінки через стереотипи не завжди можуть себе самореалізувати.

Висновки. У сучасному суспільстві переважають традиційні уявлення про самореалізацію і життєвий успіх жінок, що обумовлені пануючими гендерними стереотипами щодо ідеалів маскуліності та фемінності. При цьому пріоритетною сферою жіночої самореалізації визнається родина, виховання дітей, тобто існує суспільна установка на роль жінки-матері, берегині домашнього вогнища. Гендерні стереотипи, що визначають зміст жіночої самореалізації переважно в сімейній сфері підтримуються не тільки чоловіками, але й значною частиною самих жінок; взагалі можна сказати, що прослідковується подвійне відсторонення жінки від професійної кар'єри: з одного боку, на світоглядному рівні у жінок виховується установка про меншу значимість кар'єри саме для жінки, з іншого боку – жінка змушена робити кар'єру в більш складних, менш сприятливих умовах, ніж чоловік [3, с. 123-145]. Результати емпіричного дослідження дозволяють стверджувати, що для жінок у цілому більш характерні високі показники позитивного сприйняття природи іншої людини, причому ця закономірність виконується навіть для тих жінок, що мають низькі показники креативності й автономності. У контексті проведеного емпіричного дослідження це дає підставу підтвердити висновок про краще сприйняття образу жінки з високим кар'єрним статусом жінками. Навіть ті жінки, що мають низькі показники особистісної креативності й автономності, в більшості випадків ставляться з симпатією до самореалізованих жінок (жінкам з високим кар'єрним статусом). Для чоловіків з низькими показниками креативності й автономності така тенденція нехарактерна.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів даної проблеми, тому його перспективою може бути дослідження уявлень жіночої самореалізації різної вікової категорії.

Список використаних джерел

1. Агеев В. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов / В. Агеев // Вопросы психологии. – 1987. – №1 – С. 95-101
2. Ажгихина Н. Гендерные стереотипы в современных масс-медиа / Н. Ажгихина // Гендерные исследования. – 2000. – №5
3. Бойко О.В. Гендерные различия суицидального поведения // Социокультурный анализ гендерных отношений: Сб. науч. трудов / Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой; Саратов. гос. техн. ун-т. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1998.
4. Джонг Е. Дванадцять хибних уявлень, які притаманні жінкам / Е. Джонг // Незалежний культурологічний часопис, – 2000. – № 17. – С. 106-112.
5. Райгородський Д.Я. (редактор – составитель) Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д.Я. Райгородский, – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 2002. – 672 с.
6. Ткаченко А.В. Гештальт-подход к проблеме гомосексуальной идентичности / А. Ткаченко // Сб. мат-лов междунар. конференции «Социальные и клинические проблемы сексологии и сексопатологи». – М.: 2002. – С. 131
7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер, – СПб: Питер, 2000. – 608 с.

References

1. Ageev V. Psihologicheskie i social'nye funkicii polorolevykh stereotipov / V. Ageev // Voprosy psihologii. – 1987. – №1 – S.95-101

2. Azhghina N. Gendernye stereotipy v sovremennyh mass-media / N. Azhghina // Gendernye issledovaniya. – 2000. – №5
3. Bojko O.V. Gendernye razlichija suicidal'nogo povedeniya // Sociokul'turnyj analiz gendernyh otnoshenij: Sb. nauch. trudov / Pod red. E.R. Jarskoj-Smirnovoj; Sarat. gos. tehn. un-t. – Saratov: Izd-vo Sarat.un-ta, 1998.
4. Dzhong E. Dvanadcat' hybnyh ujavlen', jaki pry tamanni zhinkam / E. Dzhong // Nezalezhnij kul'turologichnij chasopys, – 2000. – № 17. – S. 106-112.
5. Rajgorodskij D.Ja. (redaktor – sostavitel') Prakticheskaja psihodiagnostika. Metodiki i testy. Uchebnoe posobie / D. Ja. Rajgorodskij, – Samara: Izdatel'skij Dom «BAHRAH», 2002. – 672 s.
6. Tkachenko A.V. Geshtal't-podhod k probleme gomoseksual'noj identichnosti / A. Tkachenko // Sb. mat-lov mezhdunar. konferencii «Social'nye i klinicheskie problemy seksologii i seksopatologii». – M.: 2002. – S. 131.
7. H'ell L., Zigler D. Teorija lichnosti / L. H'ell, D. Zigler, – SPb: Piter, 2000. – 608 s.

Резюме. Исследование посвящено анализу представлений о женской самореализации и ее отдельные составляющие. В статье осуществлен теоретический анализ феномена гендерной идентичности, самореализации. Выделены существующие в обществе гендерные стереотипы и их роль в жизни и воспитании. Рассмотрены психологические аспекты влияния гендерных стереотипов на самореализацию современной женщины.

Ключевые слова: гендер, гендерные стереотипы, гендерная идентичность, андрогинность, феминность, маскулинность.

Summary. An investigation is dedicated to the analysis of imagination about feminine self-realization and its separate components. Theoretical analysis of gender identity phenomenon and self-realization is done in the article. Existent gender stereotypes and their role in the life and accomplishments are separated. Much attention is paid to the analysis of women who try to make their own career. Special features of a modern woman's self-realization are investigated. Psychological aspects of gender stereotypes' influence on a modern woman's self-realization are considered. An empiric investigation which had psychodiagnostic character was held. An excelsior type of relations in communication with others and type of gender identity was shown. The indicators of satisfaction level of modern women's main needs were investigated. The results of empiric investigation are described. The conclusions were made about the imagination of a modern woman's self – realization and proposals for a perspective investigation.

Key words: a gender, gender stereotypes, a gender identity, self-fulfillment, self-actualization.

УДК 159. 023

Р.М. БЛОУС, В.О. ОХРИМЕНКО

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ЮНАКІВ

У статті проаналізовано поняття життєвої перспективи юнаків, його особливості, характеристики, структуру та умови розвитку; встановлено місце життєвої перспективи в структурі життєвого шляху особистості; визначено смисложиттєві орієнтації, життєві завдання та екзистенційну сповненість у молоді з різними типами організації життєвої перспективи, представлено результати відповідного дослідження.

Ключова слова: життєва перспектива, часова перспектива, життєвий шлях, життєві плани, життєві завдання, смисложиттєві орієнтації, екзистенційна сповненість.

Постановка проблеми. Швидкоплинні умови суспільного життя, соціально-економічні та політичні зрушення, що відбуваються в Україні, зумовлюють у молоді людини перебудову сприйняття себе та світу, вимагаючи вибору оптимальної життєвої лінії, яка б сприяла збереженню цілісності внутрішнього світу та самореалізації. Зазначені умови актуалізують процеси пошуку юнаками та дівчатами власної життєвої перспективи, яка б відповідала здібностям, можливостям, потребам та бажанням, дозволяючи повною мірою реалізувати свій життєвий потенціал та зайняти гідне місце у суспільстві. **Завданнями статті є:** 1) здійснити теоретичний аналіз проблеми дослідження життєвої перспективи у сучасній психології; 2) виявити психологічні особливості життєвої перспективи молоді. **Метою статті є** теоретико-експериментальне дослідження особливостей життєвої перспективи студентів.

Результати теоретичного дослідження. Ще Платон намагався пояснити сутність часу, розділяючи вічне буття на епохи. Аристотель зв'язував взаємозв'язок часу з категорією простору, де вічність розглядалася рухливим образом часу. Дж. Локк вбачав формування уявлення про час в послідовності, отриманої з чуттєвого пізнання. Аврелій Августин пов'язує час з індивідуальною душею, визнаючи абсолютну залежність земного світу від Творця, що зумовило поділ реальності на вічність як позачасове буття Бога та часове існування земного світу. Минуле та майбутнє сприймаються неіснуючими, що розмежовує зовнішній та внутрішній час [1].

А. Ейнштейн встановив зв'язок між простором, часом і матерією, виявивши зміни властивостей часу в залежності від особливостей конкретного матеріального процесу. За І. Кантом, простір і час – апіорні й абсолютно порожні форми чуттєвого споглядання речей, внутрішньо та споконвічно притаманних людській свідомості. Г. Гегель, навпаки, визнавав об'єктивність простору і часу, розглядаючи їх як результат творчої